देवभूमि-सौरभम्
Devabhūmisaurabham
Vol 1 Issue 1 January 2024 Devabhūmisaurabham International Journal of CSU Shri Raghunath Kirti Campus Devprayag Uttarakhand India

मम्मट-जगन्नाथयोर्मतेऽर्थान्तरबोधप्रक्रियाविमर्शः

डा. विनय एच्. वि.

यद्यपि अभिधा-लक्षणा-व्यञ्जनारूपास्त्रिविधाः शब्दवृत्तयोऽङ्गीकृताः साहित्यशास्त्रे तथापि व्यञ्जनाया एव अधिकः समादरः कवीनां सहृदयानाञ्च प्रपञ्चे दरीदृश्यते काव्यसारस्य चमत्कारस्य निदानं भवतीति हेतोः । किन्तु स व्यञ्जनाव्यापारः कुत्र कथं प्रयुज्यत इत्यस्मिन् विषये आलङ्कारिकाणां मध्ये वैमत्यं वर्तते । तत्र मम्मटाचार्यादीनां मतमन्यत्, रसगङ्गाधरकारस्य मतमन्यदेव । अभिधामूलव्यञ्जनायां प्रयुक्तानां नानार्थकपदानाम् अभिधायां संयोगादिभिः नियन्त्रितायाम् अर्थान्तरं व्यञ्जनया व्यज्यत इति मम्मटादयः । किन्तु पण्डितराजजगन्नाथः नानार्थकपदप्रयोगस्थले अर्थान्तरस्य बोधः व्यञ्जनया भवतीत्येनं सिद्धान्तं सप्रमाणं निरस्य तत्राप्यभिधा एव प्रवर्तत इति स्वसिद्धान्तमुपस्थापितवान् शब्दशक्तिमूलध्वनेर्लक्ष्यस्थलनिरूपणावसरे ।

मम्मटाचार्यः भर्तृहरेः "संयोगो विप्रयोगश्च---" इत्यादिकारिकाम् उपन्यस्य प्रकरणादिभिः एकस्मिन्नर्थे अभिधा नियन्त्र्यते इत्युक्तवान् [1]। द्वितीयार्थेऽपि अभिधेति विचारस्तेन नाङ्गीकृतः। अतः तादृशस्थलेऽपरार्थः व्यञ्जनयेति तदभिप्रायः गृह्यत एव । अपि च तेन नानार्थकशब्दप्रयोगस्थले शाब्दबोधक्रमः विस्तृततया न निरूपितः । किन्तु पण्डितराजजगन्नाथः प्राचीनानां मतमेव द्विधा विभज्य तेषां मते शाब्दबोधक्रममेवं निरूपितवान् ।

तत्र प्रथमं मतं रसगङ्गाधरे जगन्नाथ एवमुपस्थापयति-**"तत्र केचिदाहुः-नानार्थस्य शब्दस्य सर्वेष्वर्थेषु सङ्केतग्रहस्य तुल्यत्वाच्छ्रुतमात्र एव तस्मिन् सकलानामर्थानामुपस्थितौ, शब्दस्यास्य कस्मिन्नर्थे तात्पर्यमिति सन्देहे च सति, प्रकरणादिकं तात्पर्यनिर्णायकं पर्यालोचयतः पुरुषस्य सति तन्निर्णये, तदात्मकपदज्ञानजाया एकार्थमात्रविषयायाः पुनः पदार्थोपस्थितेरनन्तरमन्वयबोध इति नये द्वितीयायाः पदार्थोपस्थितेः प्राथमिक्या इव न कुतो नानार्थगोचरतेति प्रकरणादिज्ञानस्य तदधीनतात्पर्यनिर्णयस्य वा पदार्थोपस्थितौ प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, अन्यथा शाब्दबुद्धेरपि नानार्थविषयत्वापत्तिः"** [2] इति ।

अस्मिन् मते पदार्थस्य द्विवारमुपस्थितिर्भवति । अयं क्रमः -

---

[1] का.प्र.द्वि.उ.

[2] र.गं द्वि.आ.

१. यदा कश्चन श्रोता नानार्थकशब्दं श्रुणोति तदा तच्छब्देन सङ्केतिता सर्वेऽप्यर्थास्तस्य बुद्धावुपतिष्ठन्ते । हरिं भजतीत्यस्मिन् प्रयोगे नानार्थकहरिशब्दश्रवणेन श्रोतुर्मनसि झटिति विष्णु-इन्द्र-सिंह-कप्यादयस्सर्वेऽपि हरिपदसङ्केतितार्था उपतिष्ठन्ते ।

२. तदा वक्तुस्तात्पर्यमेतेष्वर्थेषु मध्ये कस्मिन्नर्थे वर्तत इति सन्देहस्तस्य जायते ।

३. अतस्तन्निर्णयार्थं तात्पर्यनिर्णयात्मकं प्रकरणादिकं सः पर्यालोचयति ।

४. तेन पर्यालोचनेन एकस्मिन्नर्थे तात्पर्यं निर्णीयते । पूजारूपप्रकरणवशात् विष्णुरित्यर्थे हरिशब्दप्रयोग इति विष्णुरित्यर्थे तात्पर्यंनिर्णीयते । अतः विष्णुरित्यर्थः तात्पर्यविषयार्थः (प्राकरणिकार्थः) ।

५. तदा पुनः शब्दार्थोपस्थितिर्भवति, पूर्वतनोपस्थितिरिव विष्ण्विन्द्रादिसर्वार्थानां न, परन्तु तात्पर्यविषयार्थस्य विष्णुरित्यर्थस्यैव ।

६. अन्येऽर्थास्तत्र नोपतिष्ठन्ते । यतस्तेषामुपस्थितौ प्रकरणादिज्ञानं तज्जन्यं 'विष्णुरित्यर्थे हरिपदं प्रयुक्त' मिति तात्पर्यनिर्णयो वा प्रतिबन्धको भवति । अस्य प्रतिबद्ध्य-प्रतिबन्धकभावस्यास्वीकारे न केवलं सर्वार्थानामुपस्थितिः परन्तु सर्वार्थानां शाब्दबोधोऽपि भवेत् 'उपस्थितेरप्रतिबन्धे उपस्थितानामर्थानां शाब्दबोधे भान'मिति नियमात् । परन्तु तात्पर्यविषयस्यैवार्थस्य शाब्दबोधो जायते नत्वन्येषामर्थानामित्येवानुभवः। अत एवानुभववैरुद्ध्यं निवारयितुं सः प्रतिबद्ध्य-प्रतिबन्धकभावः स्वीकरणीयः।

७. स एव तात्पर्यविषयीभूतो विष्णुरित्यर्थः प्राकरणिकार्थः । तस्यैव चार्थस्य शाब्दबुद्धिस्तदा भवति ।

८. तर्ह्यनुभवसिद्धस्य अप्राकरणिक-इन्द्राद्यर्थस्य बोधः कथमिति चेन्नानार्थकहरि-पदनिष्ठव्यञ्जनयेत्येव ज्ञेयम् ।

अत एव 'शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव' इति, अर्थात् तात्पर्यसन्देहे सति तात्पर्यविषयैकार्थमात्रविषयायाः स्मृतेः कारणानि भवन्ति प्रकरणादीनीत्युक्तम् ।

तात्पर्यनिर्णयात् पूर्वं जायमानायां प्रथमोपस्थितौ सर्वार्थानामुपस्थितिः, तात्पर्यनिर्णयानन्तरं जायमानायां तु तात्पर्यविषयस्यैवार्थस्योपस्थितिः (एकार्थविषया स्मृतिः) जायते, तस्मिन् सन्दर्भेऽप्राकरणिकार्थानामुपस्थितौ प्रकरणादिज्ञानं तज्जन्यतात्पर्यनिर्णयो वा प्रतिबन्धको भवतीत्यस्य मतस्य सारः।

द्वितीयमतमेवमस्ति-"**अपरे त्वाहुः - नानार्थशब्दजशाब्दबुद्धौ तात्पर्यनिर्णयहेतुताया अवश्यकल्प्यत्वात् प्रथमं नानार्थशब्दादनेकार्थोपस्थानेऽपि प्रकरणादिभिस्तात्पर्यनिर्णयहेतुभिरुत्पादिते तस्मिन्, यत्र तात्पर्यनिर्णयस्तस्यैवार्थस्यान्वयबुद्धिर्जायते, नान्यस्येति सरणावाश्रीयमाणायां नैकमात्रगोचरस्मृत्यपेक्षा, नाप्यपरार्थोपस्थानप्रतिबन्धकत्वकल्पनम्"** [3]।

[3] र.गं.द्वि.आ.

एते तात्पर्यनिर्णय-शाब्दबोधयोः कार्यकारणभावं समर्थयन्ति । पूर्वस्मिन् मते एकमात्रगोचरस्मृतिः प्रकरणादीनां प्रतिबन्धकत्वं च गौरवम् । तद्विनाप्यभीष्टसाधनं भवतीति एतेषां मतम् ।

नानार्थशब्दजशाब्दबुद्धौ तात्पर्यनिर्णयस्य हेतुत्वमवश्यमङ्गीकरणीयमेव । तदा नानार्थकशब्दश्रवण-समनन्तरं यद्यपि सकलसङ्केतितार्थानामुपस्थितिर्भवति तथापि तात्पर्यनिर्णयात्पूर्वं कस्याप्यर्थस्य शाब्दबोधो न जायते । सकलार्थोपस्थित्या तात्पर्यसन्देहे जाते प्रकरणादीनां पर्यालोचनेनैकस्मिन्नर्थे तज्जायते । स एवार्थ-स्तात्पर्यविषयो भवति । तस्यैवार्थस्य शाब्दबोधो जायते, अपरार्थानां न जायत एवेति एकमात्रगोचरस्मृते-र्नावश्यकता । तस्या अनवश्यकत्वेऽ-परार्थोपस्थापनप्रतिबन्धकस्यापि नावश्यकता । यतो हि सर्वार्थानां शाब्दबोधप्रसङ्ग एव एतावावश्यकौ भवतः । अपरार्थबोधस्तु पूर्वमतवत् व्यञ्जनयैव ।

द्वितीयार्थस्य अभिधा-अजन्यत्वे प्राचीनैरुपस्थापितानि कारणानि एवं सन्ति-(१) शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः इति नियमानुसारम् एकमर्थं बोधयित्वा विरतायामभिधायाम्, अपरार्थबोधनसामर्थ्यं तस्या न भवति । सैन्धवमानयेत्यस्मिन् स्थले अश्वमानय इत्यर्थबोधानन्तरमभिधाया विरतिः । तेन लवणमानयेत्यर्थं बोधयितुमसमर्था सा । (२) अप्राकरणिकार्थाः द्वितीयोपस्थितिकाल उपस्थिता एव न भवन्तीति कारणात् तेषां बोधोऽभिधया न जायते । 'सुरभिमांसं भक्षयती'त्यत्र सुगन्धिमांसं भक्षयतीत्यर्थबोधानन्तरम् अभिधा विरमति । तदा गोमांसं भक्षयतीत्यर्थोऽनुपस्थितोऽर्थः (द्वितीयोपस्थितिकाले) । तेन अभिधया न बोधः । (३) प्रयुक्तादन्यशब्दाद्यदि जातस्सोऽर्थः, तर्हि तस्य शब्दस्याभिधया बोधो भवति स्म । परन्तु प्रयुक्तादेव शब्दात् स तात्पर्याविषयोऽर्थोऽपि जायते । गवार्थविषयकबोधोऽन्यशब्दान्न जायते परन्तु प्रयुक्तात् 'सुरभि' शब्दादेव जायते । स शाब्दबोधोऽवश्यं जायत एव । केनापि शब्दव्यापारेण विना कथं तस्य भानम्? अतोऽभिधाया असामर्थ्ये सिद्धे व्यञ्जनां विना अन्यव्यापारात् कथं वा तत्सिद्धिर्भवेत्?

तर्हि तस्यार्थस्य व्यञ्जनाजन्यत्वे कारणानि कानि ? (१) द्वितीयार्थस्योन्मेषस्तु सर्वानुभवसिद्धः। शब्दव्यापारं विना तस्य उन्मेषासम्भवः। उपर्युक्तकारणैः अभिधया तस्य बोधासम्भवः। (२) तत्र लक्षणा न प्रवर्तते मुख्यार्थबाधादिहेत्वभावात् । (३) प्रकरणादीनि अभिधाजन्यबोधमिव व्यञ्जनाजन्यबोधं न प्रतिबध्नन्ति । यतो हि तादृशचमत्कारार्थबोधनायैव व्यञ्जनाऽङ्गीकृता । तत्प्रतिबध्यत्वाङ्गीकारे व्यञ्जनाया वैयर्थ्यं भवेदतः न तस्य प्रतिबध्यत्वम् । (३) व्यञ्जना उत्तेजिका भवति । उत्तेजकं यथा प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि कार्यं जनयति तथैव व्यञ्जनारूपोत्तेजिका प्रकरणादिरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि द्वितीयार्थबोधरूपं कार्यं जनयति । एवं परिवृत्त्यसहत्वात् नानार्थस्थले संलक्ष्यक्रमध्वनिः शब्दशक्तिमूल इति प्राचां सिद्धान्तः । अर्थात् नानार्थकशब्द एव शब्दशक्तिमूलध्वनेर्विषय इति तेषां मतम् ।

प्राचाम् एनं सिद्धान्तं जगन्नाथः निराकरोति । अनयोर्मतयोर्वर्तमानं दोषमेवं प्रतिपादयति सः-

प्रथममते-यदुक्तं द्वितीयवारं जायमाना एकार्थमात्रविषया पदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधेऽपेक्षत इति तदसमीचीनम्, तस्या एकार्थमात्रगोचरस्मृतेरनुभवविरुद्धत्वात् । द्वितीयवारं पदार्थोपस्थितौ विवक्षितार्थमात्रस्य स्मृतिर्जायत इत्यत्र न किमपि प्रमाणम् । परन्तु तात्पर्यनिर्णये जाते सत्यपि द्वितीयोपस्थितौ सर्वार्था अपि स्मर्यन्ते इत्येवानुभवः। प्रयुक्तो हरिशब्दः विष्णुरित्यर्थे प्रयुक्त इति यद्यपि प्रकरणादिना ज्ञातं, तथापि द्वितीयोपस्थितौ विष्णुरित्यर्थेन सह सिंहाद्यर्था अपि स्मर्यन्त एव । एतदेव प्रमाणसिद्धं न तु एकार्थविषया स्मृतिः ।

अर्थोपस्थितौ पदज्ञानं कारणमिति तु सर्वे जानन्त्येव । तात्पर्यनिर्णयानन्तरं जायमानायां द्वितीयोपस्थितावपि प्रथमोपस्थिताविव पदज्ञानस्य (अर्थोपस्थापनसामग्र्याः) सत्त्वादप्राकरणिकार्थोऽप्युपस्थित एव भवति, न त्वनुपस्थितः। एवं सति कथं वा तस्योपस्थितिर्निराक्रियते?

प्रकरणादिज्ञानं तदधीनतात्पर्यनिर्णयो वा द्वितीयार्थोपस्थितौ प्रतिबन्धक इत्येतदप्यनुभवविरुद्धमेव । यतः प्रथमोपस्थितौ जातः सर्वार्थानां स्मरणमूलकः संस्कारः द्वितीयोपस्थितिसमये नष्टो न भवति । तस्य संस्कारस्योद्बोधकत्वेन पदज्ञानमपि तत्रास्त्येव । एवं संस्कारतदुद्बोधकयोः सत्त्वे स्मृतिः केनापि न प्रतिबध्यते । एवमपि द्वितीयोपस्थितावपरार्थोस्थापन-प्रतिबन्धो निरस्यते ।

अपि च 'पयो रमणीय'मित्यस्मिन् प्रयोगे, यज्ञरूपं प्रकरणम्, क्षीरे वक्तुस्तात्पर्यमिति तात्पर्यनिर्णयश्च वर्तते । तदा कश्चनाभिज्ञः तात्पर्यानभिज्ञं प्रति 'नूनमस्य क्षीरे तात्पर्यं न तु जले' इति वक्तुस्तात्पर्यं बोधयति । अर्थात् जलरूपस्तात्पर्याविषयोऽप्यर्थस्तस्य बुद्धावुपस्थित एव । नो चेत् 'न तु जले' इति तात्पर्याविषयं जलार्थं निषेद्धुं स न शक्नुयात् । एतेन प्रमाणितं भवति यत् द्वितीयार्थोपस्थानेऽपि तात्पर्यविषयार्थेन सह तात्पर्याविषयोऽप्यर्थः स्मर्यत इति । अतस्तत्र प्रतिबन्धकत्वं नास्तीति साधितम् ।

द्वितीयमते-प्रकरणादिज्ञानवशात् प्राकरणिकार्थ एव तात्पर्यविषय इति निर्णीतेऽतात्पर्यार्थबोधो व्यञ्जनया जायत इत्युक्तं द्वितीयमते । तत्रायं सन्देहः-नानार्थकस्थले सर्वत्रापि व्यञ्जना भवति उत क्वचिदेवेति । यदि सर्वत्र व्यञ्जना भवतीत्युच्यते तर्हि शक्त्या प्राकरणिकार्थः, व्यक्त्या चाप्राकरणिकार्थ इति व्यवस्थापितं भवति । तेन कदाप्यप्राकरणिकार्थस्य प्राकरणिकार्थेन सहोपस्थितिः, तस्य शाब्दबोधेन सहास्य शाब्दबोधो वा नैव भवति । तेन प्राकरणिकार्थस्य शाब्दबोधे तात्पर्यनिर्णयस्य कारणत्वाङ्गीकारो मोघ एव ।

'अभिधाजन्यशाब्दबोधं प्रत्येव तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वं कल्प्यते न तु व्यञ्जनाजन्यबोधं प्रति । यतस्तद्बोधे (व्यञ्जनाजन्यबोधे) तत्कारणता (तात्पर्यज्ञानस्य कारणता) नापेक्षते । अतः व्यञ्जनाजन्यबोधस्य अभिधाजन्यत्वं निवारयितुं तात्पर्यज्ञानस्य कारणता कल्प्यते इति तस्या सार्थक्यम्' इत्यपि वक्तुं न शक्यते । यतस्तेन व्यञ्जनायाः सर्वत्रोल्लास्यत्व-क्वाचित्कत्वयोः कतरः स्वीकार्य इति सन्देह उदेति ।

व्यञ्जनायाः सर्वत्रोल्लास्यत्वाङ्गीकारे प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरर्थयोः सर्वत्राभ्युपगमात् तात्पर्यविषयार्थबोध इव तस्यापि शक्त्या बोधाङ्गीकारे न कोऽपि बाधः। यदि, नानार्थशब्दादर्थद्वयोपस्थितौ सत्यां प्रकरणादिना सत्येकस्मिन्नर्थे तात्पर्यनिर्णये तस्यैवार्थस्य प्रथमं

शाब्दबुद्धिर्जायते नापरार्थस्येति नियमरक्षणाय नानार्थशब्दजन्याभिधायाः बोधे तात्पर्यनिर्णयः हेतुत्वेन स्वीकार्यः, अन्यथा तु प्राकरणिकतात्पर्यार्थस्येवाप्राकरणिकातात्पर्यार्थस्यापि प्रथमं शाब्दबोधो जायेत, अतः तज्जन्यतावच्छेदककुक्षौ शक्तिजन्यत्वं निवेश्यमित्युच्यते, तर्हि 'सोऽव्यादिष्टभुजङ्गहारवलयस्त्वां सर्वदोमाधवः' इत्यादौ श्लेषकाव्ये यथाऽर्थद्वयमप्यभिधाविषय एव भवति तथैवात्रापि नानार्थस्थल उभयोरप्यर्थयोरभिधयैव बोधाङ्गीकारे न कोऽपि बाधः। यदि नानार्थस्थलस्य श्लेषस्थलस्य च भेद उच्यते तर्ह्यपि न निस्तारः । पूर्वोक्तरीत्या तात्पर्यज्ञानकारणताया एवासिद्धत्वात् युगपदर्थद्वयबोधानुपपत्तौ तस्य कारणत्ववचनं कथं युज्यते? तस्य कारणत्वसिद्धावेव तादृशवचनस्यौचित्यम् । एवं सति, अतात्पर्यविषयार्थबोधार्थं व्यञ्जनास्वीकारो न युज्यते । एवं 'सर्वत्र व्यञ्जनोल्लास' पक्षो निरस्तः [4]।

व्यञ्जनाया क्वाचित्कत्वाङ्गीकारे व्यञ्जनाया क्वाचित्कत्वनियामकहेतोरभावः तदङ्गीकारे बाधकः । यदि 'व्यङ्ग्यार्थविषयकं कवितात्पर्यज्ञानं' नियामकहेतुत्वेनाङ्गीकुर्वन्तु इति वदेम, तर्हि द्विधाऽसङ्गतिः-

व्यक्तिजबोधे तात्पर्यज्ञानकारणता पूर्वपक्षिणा नाङ्गीकृता (शक्तिजबोध एव तेन साऽङ्गीकृता) खलु? तर्ह्यत्र स्वेनैव निरस्ता सा व्यञ्जनायाः नियामकहेतुत्वेन कथं स्वीक्रियते तेन?

अश्लीलदोषयुक्ते काव्ये सर्वानुभवसिद्धे द्वितीयार्थे व्यभिचारदूषितत्वम् । यतस्तत्राश्लीलार्थे कवितात्पर्यमेव न भवति । कवितात्पर्यज्ञानं विनापि सोऽर्थस्तत्र बोध्यते । अतस्तात्पर्यज्ञानस्य व्यक्तिजबुद्धिहेतुतायाः कल्पनं न युज्यते ।

एवं व्यञ्जनायाः सर्वत्रोल्लास्यत्व-क्वाचित्कत्वयोरुभयोरपि निरासे पूर्वोक्तं तात्पर्यज्ञानकारणतासार्थक्यवचनमपि निरस्तमेव ।

अग्रे जगन्नाथः अप्रकृतार्थस्यापि अभिधाबोध्यत्वं प्रतिपादयति । यदि अश्लीलार्थव्यञ्जने व्यभिचारं निवारयितुं 'श्रोतुः बुद्धिशक्तिविशेषो व्यक्तेरुल्लासेहेतुः, स च आनन्दरूपफलबलात् चमत्कारिण्येवार्थे व्यक्तिमुल्लासयति न त्वचमत्कारिण्यर्थे' इत्यङ्गीकृत्य व्यञ्जनाया क्वाचित्कत्वं यदि साधयामस्तर्हि व्यभिचारो निवर्तेत, किन्तु क्वाचित्कत्वस्याङ्गीकारे तन्न कारणं भवति । यतो हि तेन व्यञ्जनाङ्गीकारस्यावश्यकतैव निवर्तते एवम्- 'सा बुद्धिशक्तिः व्यञ्जनामुल्लासयतीति किमर्थं वक्तव्यम्? नियन्त्रितामभिधामुल्लासयतीत्येवोच्यताम् । तथा उल्लसितयाऽभिधाशक्त्यैव द्वितीयार्थबोधो जायते । व्यञ्जनोल्लाससमर्थायाः श्रोतृबुद्धिशक्तेः, नियन्त्रितायाऽभिधाया उल्लासेऽपि सामर्थ्यं वर्तत एव खलु?, येन व्यञ्जनारूपातिरिक्तवृत्तेरङ्गीकाराज्जायमानं गौरवं न स्यात् ।

नानार्थव्यञ्जकस्थलेऽग्रहीतद्वितीयार्थशक्तिकस्य ग्रहीतविस्मृतद्वितीयार्थशक्तिकस्य च सर्वप्रकारेणैवाप्राकरणिकार्थबोधानुदयान्नानार्थस्थले व्यञ्जनयाऽप्राकरणिकार्थबोधवादिनो मते व्यञ्जनया तदर्थबोधो दुर्वारैव । 'सुरभिमांसं भक्षयती'- त्यत्र 'सुरभि' पदस्य गव्यपि शक्तिर्वर्तत इति यस्य ज्ञानं नास्ति (अग्रहीतशक्तिकः), अथवा पूर्वं जानन्नपीदानीं विस्मृतवान्

[4] र.गं.द्वि.आ.

(ग्रहीतविस्मृतद्वितीयार्थशक्तिकः) तस्य कृते गवार्थे कथञ्चिदपि, अर्थात् न केवलमभिधया किन्तु व्यञ्जनयापि बोधो न जायते । द्वितीयार्थबोधे व्यञ्जनाङ्गीकर्तॄणां मते तादृशानामपि व्यङ्ग्यार्थबोधोऽनिवार्यतया भवेत् । तत्तु न सम्भवत्येव । परन्तु येऽप्राकरणिकार्थ-बोधेऽप्यभिधामेवाङ्गीकुर्वन्ति तेषां मते स दोषो नास्तीति तन्मतमेवाङ्गीकर्तुमुचितम् ।

'येन शब्देन योऽर्थो व्यज्यते तस्य शब्दस्य तदर्थगतशक्तिज्ञानं तदर्थव्यक्तेरुल्लासे हेतु' रिति कार्यकारणभावस्वीकारेऽगृहीतशक्तेः ग्रहीतविस्मृतशक्तेर्वा पुरुषस्य न व्यञ्जनोल्लास इत्युच्यते चेत्, सुरभिमांसमित्यादौ स्थले लक्षणं समन्वेति । येन=सुरभिशब्देन योऽर्थो=गवार्थो व्यज्यते तस्य=सुरभिशब्दस्य तदर्थगत=गवार्थगतशक्तिज्ञानं तदर्थव्यक्तेः=गवार्थव्यक्तेः (व्यञ्जनायाः) उल्लासे हेतुरितिरीत्या । किन्तु 'निःशेषच्युतचन्दनमि'त्यादौ व्यज्यमाने रमणार्थे तल्लक्षणं न समन्वेति रमणार्थेऽधमशब्दस्य शक्तिज्ञानं कस्यापि नास्तीति हेतोः। यद्यधमपदस्य रमणार्थे शक्तिरस्ति तर्हि तस्याप्यर्थस्याभिधयैव बोधसम्भवात् पुनर्व्यञ्जनाया नैरर्थक्यापत्तिः ।

यदि नानार्थव्यञ्जनस्थल एव एवंजातीयकः कार्यकारणभावः कल्प्यते, तत्र शक्तेर्नियन्त्रितत्वेन अकिञ्चित्करत्वात्तस्याः व्यक्तिकल्पनं युज्यत एव इत्युच्यते तर्हि नवीनकार्यकारणभावकल्पनमूलकगौरवप्रसङ्गः । अपि च नियन्त्रणस्य पूर्वमेव दूषितत्वेन 'तद्धेतोरेव तदस्तु किं तत्कल्पनये'ति न्यायात् व्यक्त्युल्लासहेतोस्तदर्थगतशक्तिज्ञानस्यैव तदर्थबोधजनकत्वमस्तु किं व्यक्त्युल्लासस्य जनकत्वकल्पनेन? इति वक्तुं शक्यत्वात् न व्यञ्जनावश्यकता ।

'अप्राकरणिकोऽप्यर्थोऽभिधाजन्य इति यदि वदन्ति भवन्तस्तर्हि भवतु, परन्तु सर्वत्र न । कुत्र तर्हि? यत्र द्वितीयार्थो न बाधितस्तत्रैव । "जैमिनीयमलं धत्ते रसनायामयं द्विज इत्यत्र 'जैमिनीयं विष्ठाम् अयं द्विजः रसनायां धत्ते' इति द्वितीयार्थः (जुगुप्सितार्थः) बाधितः, ब्राह्मणस्य तादृशाचरणाभावात् । तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववत्तानिश्चयज्ञानं प्रतिबन्धकमिति न्यायात्, विप्राः तादृशाचरणं न कुर्वन्तीत्याकारकोऽभावनिश्चयः विष्ठां जिह्वायां धारयतीत्येतस्य प्रतिबन्धकः। व्यक्तेस्तु बाधितार्थबोधकत्वं धर्मिग्राहकमानसिद्धमिति व्यक्तिवादिनामदोष' इति यदुच्यते तदप्यसमीचीनम् । 'गामवतीर्णा -- ' इत्यादिषु वाच्यार्थ एव बाधितः । तत्र वाच्यार्थस्यान्वयार्थं यो यत्नोऽनुस्रियते तेनैव यत्नेन नानार्थस्थलेऽपि बाधितार्थबोधस्योपपत्तिः स्यात् । तथा यदि नाङ्गीक्रियते तर्हि चमत्कारोत्पादनार्थं काव्येषु प्रयुज्यमानेषु सर्वेष्वप्यलङ्कारेषु वाच्यार्थस्य प्रायः बाधितत्वात् तत्र सर्वत्रापि व्यञ्जनाऽङ्गीकरणीया भवेत् ।

एवं रीत्या द्वितीयार्थबोधार्थमभिधैवाश्रयणीया न पुनर्व्यञ्जना । एतस्य सिद्धान्तस्य समर्थनार्थं तेन व्यञ्जनायाः स्थलमपि स्पष्टरूपेण प्रमाणितरूपेण च दर्शितं वर्तते । तदेवम्-

यदि नानार्थस्थले व्यञ्जनाऽस्त्येवेत्युच्यते प्राचीनैस्तर्हि तादृशस्थलेषु वर्तमानयोः प्राकरणिकाप्राकरणिकार्थयोर्मध्ये वर्तमानायामुपमायां सा कदाचिद्भवेत्, न तु सा सार्वत्रिकी' इत्युक्तम् । यतो ह्यर्थद्वयस्य परस्परमसम्बद्धतानिवारणार्थं कल्प्यमानोपमा व्यङ्ग्यैव भवतीति न, परन्त्वर्थापत्त्यापि ज्ञायेत । अतः न व्यञ्जनाया अनिवार्यता ।

शब्दशक्तिमूलध्वनेः लक्ष्यस्थलं भवति योगरूढिपदप्रयोगस्थलम् । योगरूढिस्थले रूढिर्योगापहारिणीति न्यायादभिधया रूढ्यर्थे बोधिते रूढ्यर्थासंवलितस्यार्थान्तरस्य योगार्थस्य व्यक्तिं विना प्रतीतिर्दुरुपपादा । अत योगरूढिस्थलमेव शब्दशक्तिमूलध्वनेर्लक्ष्यस्थलम् ।

एवम् अर्थान्तरबोधप्रक्रिया प्राचीननवीनालङ्कारिकयोर्मते भिन्नैव इति शम् ।